

Devadesátá léta – vyvrcholení vývoje 20. století?

JIŘÍ URBANEC

V naší literární historii je termín „devadesátá léta“ automaticky spojován s obdobím konce 19. století, kdy za rychlého nástupu několika literárních směrů a myšlenkových proudů začala tzv. moderna a kdy byl položen základ k vývoji velkého úseku století následujícího s jeho „moderním“ a často nekonvenčním, provokativním a experimentujícím uměním. A na naší dnešní konferenci budeme také mluvit o desítiletí po 17. listopadu 1989, tedy rovněž o letech devadesátých, ale století dvacátého.

Přímo se nabízí srovnávat tyto dva konce dvou století, a přesto, že se o to do jisté míry pokusím, nepovažuji to za hlavní smysl svého vystoupení.

Nejprve bychom se měli zastavit u pojmu „vývoj“, protože právě v našich letech je toto slovo zpochybňováno. Je to jakási téměř světová reakce na předcházející období zdánlivě triumfujícího komunismu, který svůj vítězný nástup opíral o filozofii historického a dialektického materialismu, o přesvědčení, že lidstvo a jeho tzv. „ideologická nadstavba“ se ubírají od nižších fází své úrovně k čím dál větší vyspělosti, až ke zlatému věku, kdy všechno bude společné a každý bude dostávat podle svých potřeb. Protože se v Evropě komunistické režimy najednou sesuly jako domečky z karet, převládl pocit vakua a ztráty historických perspektiv.

Ale s touto hlavní skutečností našich posledních let zdánlivě vzaly za své i jiné myšlenkové nemarxistické systémy: cožpak právě náš národ nežil v přesvědčení, že prochází šťastným a téměř zákonitým vývojem, od velmi skromných počátků národního obrození přes stále markantnější úspěchy hospodářské a kulturní v 19. století až k vyvrcholení vznikem samostatného státu v roce 1918, přičemž tragédie okupačních let 1938–1945 mohla být chápána jen jako krátkodobé vybočení ze stoupající linie?

Právě takto byly koncipovány i rozsáhlejší literárněhistorické pohledy, včetně Jaroslava Vlčka, Arna Nováka i Alberta Pražáka. A potvrzením správnosti vývojové křivky se zdála i léta šedesátá, jakoby návrat k linii dočasně přerušené rokem 1948. Duchovní apokalypsa spjatá se srpnovou nocí roku 1968, vyznačená kulturní pouští let sedmdesátých a jen pozvolným probíráním k plněj-

šimu životu od poloviny osmdesátých let, byla otřesem, který zpochybnil téměř vše.

Jsou naše devadesátá léta navázáním na přerušenu linii? I když se to mohlo krátce po 17. listopadu zčásti tak jevit, později převládl pocit ztráty perspektiv. Tibor Žilka to vyjádřil velmi pregnantně: „Vcelku sa dnes budúcnosť objavuje skôr ako antiutópia, vyznamenaným časom sa stáva minulý čas. – Dnes je aktuálne hovoriť v súlade s predstavou Fukujamu o konci dejín, o zmrazenom čase, s čím sa pozornosť presúva z budúcnosti do minulosti“ (Žilka 1997: 14–15). Postmoderna je pak podle Žilky zřícením vyčerpaného času do prostoru.

S tím souvisí (a není to jen otázka postkomunistických společností) i pochybnost, zda literatura má nějaký vývoj, zda lze ve výkladu např. národních literatur uplatnit vývojový pohled. René Wellek již v roce 1973 prohlásil: „Není pokrok, není vývoj, není dějin umění kromě dějin spisovatelů, institucí a technik. To je, alespoň pro mne, pád dějin literatury“ (Wellek 1973: 440). Někteří teoretici vidí jako reálnou možnost sledovat pouze vývoj samotné struktury literárních děl bez ohledu na společenské dobové souvislosti, tedy specifickou vývojovou ideou by mohl být zřetel k estetické funkci díla. Ale jak bychom do tohoto pohledu zařazovali literaturu faktu nebo z poslední doby hojně rozšířené memoáry a autentickou literaturu stroze deníkových záznamů?

Považoval jsem za vhodné úvodem připomenout, že termín vývoj, ať už jde o směřování ke kladu, nebo k záporu, bývá dnes velmi důrazně zpochybňován. Ostatně současný fenomén postmodernismu, tu uctíváný, onde zcela popíraný, ve své poetice odmítá možnost reálného či realistického pohledu na svět, dokonce postavy postmodernistických děl někdy samy uvažují, zda jsou skutečné nebo vysněné, takže jsme na poli literatury a vědy o literatuře v období podvracení jednotnosti skutečného světa, prostupnosti hranic mezi světy a problematizace vztahů mezi skutečným světem a fikčními světy. Podle této logiky může vývoj zároveň existovat a zároveň neexistovat.

Je otázkou, zda naše dnešní setkání je více záležitostí literární kritiky, nebo spíše literární historie. Jde přece o úsek velmi krátký, o živou současnost, kterou sice můžeme registrovat, ale jen s obtížemi nacházet v ní převládající tendence s perspektivou dalšího pokračování. Jsem přesvědčen, že i naše ohlédnutí za devadesátými léty 20. století má smysl, ač mnozí k nim přistupují s rozpakami a málokdo je schopen vše registrovat v úplnosti – vzhledem ke knižní nadprodukcí po uvolnění vydavatelských možností ihned po 17. listopadu 1989 a vzhledem k tomu, že mnohé edice, zvláště některá efemérní a soukromá vydání poezie, zcela unikají z oblasti národní knižní bibliografie.

Většina nás zde přítomných patří do kategorie literárních vědců a právě jim adresoval Jiří Staněk v souvislosti s devadesátými lety ostrou kritiku (Staněk 2000: 12–13). Prohlašuje, že starší generace literárních znalců „téměř nečiní pokusy o sledování vývoje“ a nejnovější *Slovník českých spisovatelů po roce 1945* hodnotí jako „sbírku víceméně muzeálních děl, pomíjející až na ojedinělé výjimky autory opravdu současné“. Nemohu se zcela ztotožnit s jeho radikálním názorem, vždyť první díl tohoto slovníku vyšel v roce 1995, druhý v roce 1998, a přesto z těch, jež Staněk letos uvádí jako protagonisty nejmladší vlny české poezie, mají zde hesla Svatava Antošová, Petr Borkovec, Lubor Kasal, Jiří H. Krchovský, Petr Motýl, Ewald Murrer, Pavel Petr, Jaroslav Pízl, Pavel Řezníček, Božena Správcová, Jáchym Topol a Jaromír Filip Typl.

Ať už je obsazení naší konference výrazem malé zaangažovanosti literární vědy ve vztahu k nejžhavější současnosti, jak by ukazovala menší účast přihlášených – na rozdíl od jiných ročníků každoročních opavských literárněvědných bilancí, nebo marným pokusem pořadatelů vyprovokovat aspoň dva tři literární kritiky jasnozřivého šaldovského založení, kteří by vedli ostré hodnotící čáry rozbahněným polem nadprodukce devadesátých let, přesto těch několik našich vystoupení je zároveň svědectvím o době, kdy literatura, spisovatelé a jejich spolková seskupení stojí zcela mimo větší zájem oficiálních kulturněpolitických představitelů, kdy mnozí autoři jsou rádi, že jejich texty vůbec vyjdou, pochopitelně bez nároku na honorář, a kdy sice nikdo literární tvorbu ideologicky nejlajchšaltuje, ale společnost také od ní téměř nic neočekává.

V dalším výkladu se pokusím uvést několik základních prvků, jež podle mého názoru charakterizují typ české literatury po roce 1989, a nakonec stručně porovnáám naše desetiletí se závěrečnou dekadou století devatenáctého.

Základním rysem je možnost svobodné tvorby a nereglementovaného přístupu k cizím literaturám. S tím souvisí ovšem i komerčně výhodné šíření brakové, podřadné, triviální, zábavné, oddechové, masové nebo – podle dnes užívaného termínu – populární literatury; Josef Hrabák ji nazýval „literatura nižších pater“.

Dalším rysem těchto posledních let je v ediční činnosti až nepřirozená plejáda autorů několika generací, vycházejících z různých pozic svých životů za komunismu: najednou po dlouhodobém oficiálním odmítání se tisknou autoři umlčení již v roce 1948, dále donedávna nepřipustní spisovatelé angažovaní v šedesátých letech a zvláště v roce 1968 a vedle nich i ti zcela mladí, kteří se v době komunistického státu ani nepokoušeli proniknout do existujících nakladatelství a publikovali z přesvědčení pouze samizdatovým způsobem. Zároveň mají možnost tisknout i autoři hýčkaní za tzv. normalizace. A nastupují také jména zcela nová, opravdoví debutanti devadesátých let.

Jak se pak vyznat v tom, co je zcela nové, co opravdu vyjadřuje atmosféru našich let, anebo co je pouze opakováním starých uměleckých postojů, jež byly lety ideologického příkaznictví na několik desetiletí zmrazeny? Příznačně Pavel Janoušek již v roce 1993 v *Tvaru* podnítil diskusi o kritice, když konstatoval, že po pádu komunismu nastal v naší literatuře jakýsi všeobecný chaos. A jsme po sedmi letech dále, rozeznáváme již zcela novou, charakteristickou skupinu mladých literátů, která – přes rozdílnost uměleckých východisek – je opravdu generací devadesátých let?

Vzniká otázka, zda typickým a novým rysem našich českých devadesátých let není nadměrná fiktivnost literatury, jež se svým způsobem zakládá na původní Leibnizově teorii možných světů (Leibniz 1875) a kterou rozvíjejí někteří současní literární vědci (Ryanová 1997). Připusťme, že poezie, vlastně lyrika, vytvářela v podstatě vždy pocit fiktivního světa, včetně neběžného, metaforického jazyka, ale v posledních desetiletích i část světové prozaické tvorby zachycuje zdánlivou realitu jako fantastickou fikci, kde je možné vše a kde se neustále prolíná svět smyslového vnímání a svět snění a fantazie. Jen k nám to přišlo později, nicméně zvláště Michal Ajvaz prokazuje, že i v našem prostředí se tomuto typu literatury může dařit dobře. Ta dnešní neohraničená a často dosti drsná fiktivnost je ovšem poněkud vzdálená někdejšímu pojetí surrealismu, je méně poetická a libivá, takže vydané dlouho nepublikovatelné texty např. Karla Hynka nebo Zbyňka Havlíčka jsou pro mladou generaci málo inspirativní.

Dále náš literární život po roce 1989 charakterizuje ztráta myšlenky, absence ideje. Podle obvyklého střídání klad – zápor – klad bychom očekávali, že po období komunistické ideologizace se v literatuře široce uplatní tematika s opačným znamením, zdůrazňování motivu svobody a demokracie, jak tomu bylo analogicky v roce 1945 po pádu okupační totality, ale současný téměř všeobecný nezájem o svět disidentů, neřkuli přímo o disidentskou literaturu, dokládá pravý opak. Markantním příkladem z okruhu světové literatury může být případ Alexandra Solženicyna, o jehož tvorbu se v době před pádem komunismu detailně zajímala všechna svobodná média, ale u nás prakticky hned v prvních měsících po 17. listopadu české vydání *Souostroví Gulag* již nezbudilo patrnější zájem čtenářů.

Současný snad nejvýznamnější český filozof Erazim Kohák z této situace před několika lety dovodil, že devadesátá léta u nás na nic nenavazují a jsou charakterizována ztrátou téměř jakékoliv kontinuity, tudíž podle něho vrátili jsme se prakticky do výchozího bodu, jakým byl v našem případě rok 1848, kdy se za Havlíčka Borovského, Palackého, Sabiny a jiných teprve hledala orientace českého národa a české kultury.

Je-li tomu opravdu tak, kam se poděla celá desetiletí našeho vývoje, ten impozantní a sebevědomý nástup mladých literátů po první světové válce, který znamenal definitivní vyrovnání s kulturní evropskou úrovní a dodnes patří k tomu nejvýznamnějšímu, co v české literatuře ve 20. století vzniklo? Nebo ztratila pro současnost inspirativní význam léta šedesátá, která vedle období první republiky patří v tomto století k hodnotám opravdu nesporným a trvalým?

Sám skeptik nejsem a věřím, že existuje vývoj, kdy nové jevy musejí reagovat na předcházející skutečnosti, většinou ve smyslu jejich popírání a překonávání a koneckonců vždy s nějakým kontextem snahy o vyšší nebo aspoň novou a zatím nezvyklou kvalitu. Nemohu souhlasit s názorem Václava Bělohradského, že vše kvalitní už bylo napsáno, a proto od dalších uměleckých děl už není možno očekávat nic nového a lepšího.

Devadesátá léta ve svém úhrnu kromě návratu starších autorů s jejich poetikami také přinášejí orientaci některých mladých až ke vzorům velmi vzdáleným, např. Jiří H. Krchovský je nesporně blízky dekadenci z konce 19. století nebo jiný mladý básník podle někdejší romanticko-dekadentní módy aristokratické titulatury vystupuje jako Petr Odillo Stradický-Stanczyk ze Strdic.

Evidentně již pominula tradice velkolepých spisovatelských vystoupení a shromáždění ve stylu Kvapilova Manifestu českých spisovatelů z roku 1917 nebo 2. sjezdu Svazu československých spisovatelů z roku 1956 či zásadních vystoupení Ludvíka Vaculíka a Pavla Kohouta z let 1967–1968. Je příznačné pro postavení literatury v našich letech, že na jedno z prvních výročních plenárních zasedání Obce spisovatelů nepřišel ani tehdejší ministr kultury, ač jako dosti všestranný literát byl členem tohoto spolku. Ale novým jevem jsou bitovská setkání básníků, která zlhostejnělou veřejností mohou být chápána jako útěšlivé stýskání odmítaných a odstrčených, jimž nicméně je v houfu lépe, a zcela novou věcí je šíření vlastních veršů internetem na tzv. webových stránkách.

Poezie, která v českém prostředí od dob národního obrození měla vedoucí úlohu a promlouvala téměř jako hlas národa (připomeňme Viktora Dyka nebo Jaroslava Seiferta), v našich devadesátých letech se téměř ztratila z obzoru na prosté většiny občanů a bohužel i velké části literárněvědných pracovníků. Dení tisk jí ani jednou za týden – s výjimkou přílohy Salon v *Právu* – netiskne. A verše, které se mezi lidmi jako jediné šíří prostřednictvím populární písně z rozhlasových přijímačů, jsou často tak stupidní a banální a zpěvák vlastně opakuje stále totéž, takže když občas vedle nich zazní staré písně z šedesátých let, působí jako oáza poezie uprostřed vyprahlé a jednotvárné pouště.

Relativně větší pozornosti se dnes těší próza, která – dosti paradoxně proti dřívějším obdobím – rychleji a plněji vyjadřuje dobovou atmosféru. Převládá

postmoderně laděný román nebo jako chvilkové komety krátce upoutávají memoáristické zpovědi deníkového typu. Ovšem samotné žánrové vymezení toho, co je v nejnovější české próze označováno jako román, je velmi široké a vágní, na rozdíl od někdejšího *Bürkentalu* A. C. Nora, který sice románem byl, ale autor mu dal provokativně podtitul *Naprosto ne román*. Povídky se dnes téměř nepiší, protože ve zrychlujícím se tempu doby je periodika nechtějí a netisknou.

Devadesátá léta 19. století byla nesporným a organickým vyústěním vývoje počínajícího skromňoučkými Puchmajerovými almanachy a prvními Jungmannovými pokusy o adekvátní překlad světové poezie. Jestliže se na konci století mladí literáti vzdorovitě postavili proti dovršiteli tradice Vrchlickému, svou novou uměleckou orientací chtěli jeho generaci vědomě překonat, ovšem byli s ní zároveň úzce spjati, protože měli stále před očima dosavadní hodnoty a chtěli vytvořit jiné, své, chtěli ovládnout budoucnost umění. Tento jejich zápal měl velmi dynamický charakter, všichni tito mladí byli přesvědčeni o své pravdě vidění a stylového podání, jak to vystihl Šalda ve své přednášce z roku 1903: „Nová krása a nové umění vtrhuje vždy do světa jako dobyvatel – ne vysmlouvat si místečko vedle staré krásy a starého umění, nýbrž podmanit si celý život a celý svět, ne z marnivosti a pýchy, nýbrž proto, že jest hluboce a nevýratně přesvědčeno o tom, že má pravdu života a budoucnosti a že přibližuje a dohání svět k této pravdě, již posud nepoznal nebo již zanedbal: bez této nejvnitřnější víry není nového umění“ (Šalda 1948: 85).

Poslednímu desetiletí uplynávajícího století schází toto žhavé vědomí o jasné budoucnosti, kterou je třeba si podmanit. Česká literatura našich devadesátých let neusiluje šaldovsky bojovně o to, aby překonala předcházející osmdesátá, husákovská, vcelku neplodná léta, není v přímém kontaktu s posledním normalizačním dvacetiletím, spíše tápe, kde se zachytit, co překonat, kam až se pro vzory případně vrátit. Konec 20. století není v naší literatuře vyvrcholením organického vývoje, protože česká literatura v různých desetiletích se ocitala pod různými tlaky a někdy jen krátkodobě se jí podařilo vymknout se jim. Dokonce by se dalo prohlásit, že období po roce 1989 do dnešních dnů vyústilo v českém literárním prostředí k dosti podstatnému odmítnutí vlastní tradice a k více nebo méně uvědomělému příklonu spíše k tendencím, jak se dnes projevují v okolních literaturách světa. Přesto věřím, že i naše současná literatura se zbaví eklektického rozhlížení a najde svou tvář a svůj vlastní výraz stejně tak, jak je tomu dnes u českého umění výtvarného a hudebního.

Literatura

LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm

1875 *Die philosophischen Schriften* 1–7 (Berlin)

RYANOVÁ, Marie-Laure

1997 „Možné světy v soudobé teorii literatury“, *Česká literatura* 45, str. 570–95

STANĚK, Jiří

2000 „Devadesátá léta v české poezii“, *Tvar*, č. 11, str. 12–13

ŠALDA, František Xaver

1948 [1903] „Nová krása: její geneze a charakter“, in F. X. Š.: *Boje o zítřek*,
Soubor díla F. X. Šaldy 1 (Praha: Melantrich), str. 84–110

WELLEK, René

1973 „The fall of literary history“, in: *Geschichte – Ereignis und Erzählung*, ed.
R. W. Kosseleck, W.-D. Stempel (München)

ŽILKA, Tibor

1997 „Utópia slovanskej vzájomnosti“, *Tvar*, č. 1, str. 14–15